

УДК 159.922-053.67:504
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2022-1-7

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ ТА СТАРШОКЛАСНИКІВ

Томчук Михайло Іванович,

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології

КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

tomchuk.m@academia.vn.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4508-1495>

Томчук Сергій Михайлович

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психолого-педагогічної освіти та соціальних наук

КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

tomchuksm@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6411-2640>

Метою теоретико-експериментального дослідження став теоретичний аналіз та експериментальне вивчення психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості особистості у підлітковому та юнацькому віці. На основі опрацювання наукової літератури виокремлено структуру екологічної свідомості особистості, яку представлено як єдність та взаємозв'язок когнітивного, емотивного, потребово-мотиваційного, ціннісно-смислового та конативного компонентів.

Методи. У дослідженні використано комплекс психологічних методів та методик на виявлення особливостей розвитку окремих складових екологічної свідомості учнів: методи спостереження, опитування (бесіди, анкетування), тестування, аналіз їх ставлення до природи та поведінки, інші. В якості тестових методик використано: «Методику діагностики міри задоволеності основних потреб» в адаптації Л.П. Журавльової та М.К. Романової, «Ціннісні орієнтації» А.І. Моткова та Т.О. Огневої та ін.

Результати дослідження планується покласти в основу розробки програми психологічного сприяння розвитку екологічної свідомості учнів, з врахуванням збалансованості та взаємозалежності компонентів їх екологічної свідомості у системі ставлень до соціального, природного, особистісного світу. Виявлено, що значно вищий рівень екологічної свідомості сформований у старшокласників, які мають природничу професійну спрямованість особистості, в порівнянні з тими, які планують після отримання середньої профільної освіти вступати до закладів вищої освіти економічного, технічного профілів.

Висновки. За результатами теоретико-експериментального дослідження виявлено, що рівні розвитку та зміст компонентів екологічної свідомості учнів детермінуються їх віковими, статевими відмінностями та особливостями професійної спрямованості особистості.

Ключові слова: *особистість, психологічний розвиток, ставлення до природи, учні базової середньої освіти, юнаки та юнки.*

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS OF ADOLESCENTS AND HIGH SCHOOL STUDENTS

Tomchuk Mykhailo Ivanovych

Doctor of Psychology, Professor,

Professor of the Department of Psychology

Vinnitsia Academy of Continuing Education

tomchuk.m@academia.vn.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4508-1495>

Tomchuk Serhiy Mykhailovych

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Psychological

and Pedagogical Education and Social Sciences

Vinnitsia Academy of Continuing Education

tomchuksm@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6411-2640>

The aim of the theoretical and experimental study was the theoretical analysis and experimental study of psychological features of the development of ecological consciousness of the individual in adolescence. Based on the study of scientific literature, the structure of ecological consciousness of the individual is distinguished, which is presented as the unity and relationship of cognitive, emotional, need-motivational, value-semantic and connotative components.

Research methods. The study used a set of psychological methods and techniques to identify features of the development of certain components of environmental consciousness of students: methods of observation, surveys (interviews, questionnaires), testing, analysis of their attitudes to nature and behavior, and others. Methods of diagnosing the degree of satisfaction of basic needs in the adaptation of L.P. Zhuravlyova and M.K. Romanova, Value orientations by A.I. Motkov and T.O. Ogneva and others were used as the methods.

The results of the study are planned to be the basis for the development of a program of psychological assistance to the development of environmental consciousness of students, taking into account the balance and interdependence of components of their environmental consciousness in the system of attitudes to social, natural, personal world. It was found that a much higher level of environmental awareness is formed in high school students who have a natural professional orientation of the individual, compared with those who plan to enter secondary higher education institutions of economic and technical profiles.

Conclusions. According to the results of theoretical and experimental research, it is found that the levels of development and content of the components of environmental consciousness of students are determined by their age, gender differences and characteristics of professional orientation of the individual.

Key words: *personality, psychological development, attitude to nature, students of basic secondary education, young men and women.*

Вступ. Суспільство стривожене погіршенням екологічної ситуації на планеті, зростанням кількості природних катаклізмів, що безперечно є наслідком низького рівня розвитку екологічної свідомості людей, зокрема учнівської молоді. Сьогодні в світі й в Україні, поряд з іншими, домінує екологічна криза, яку можна визначити як, в певній мірі, і кризу духовності суспільства, що породжена недостатнім рівнем сформованості свідомості людей і найперше їх екологічної свідомості.

Вихід з такої ситуації, розв'язання назрілих екологічних проблем можливі шляхом вивчення чинників та особливостей деформації екологічної свідомості особистості і, перш за все, молодого покоління, пошуку технологій її гармонізації з природним та соціальним середовищем, перебудови способу життя та поведінки, екологізації та формування її високого рівня в закладах освіти.

Саме тому однією з актуальних науково-практичних проблем психології на сьогодні є вивчення психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості в учнів підліткового та юнацького віку у залежності від їх статі, професійної спрямованості та розробка програми формування у них адекватного ставлення до природного, соціального середовища і власного духовного світу.

На сьогодні вивченню екологічної свідомості учнів психологами присвячено недостатньо уваги. Деяко більше досліджень із зазначеної проблеми проведено з учнями підліткового віку (Можаровська, 2019; Вернік, 2004 та ін.) і майже відсутні наукові праці, що присвячені періоду юності. А саме у зазначені періоди онтогенезу відбуваються суттєві зміни в свідомості особистості. Дослідження проблеми екологічної свідомості учнів, на нашу думку, має відбуватись з врахуванням

їх вікових особливостей, соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності та психічних новоутворень віку (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Д.І. Фельдштейн та ін.).

Теоретичне обґрунтування проблеми. Метою дослідження стало теоретико-експериментальне з'ясування психологічних особливостей сформованості екологічної свідомості у підлітків та старшокласників у залежності від їх статі, професійного вибору і розробка у подальшому програми її корекції. Завданням дослідження було також проведення порівняльного аналізу психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості учнів у підлітковому – ранньому юнацькому віці.

Основоположником екологічного підходу в психології особистості є Дж. Гібсон, який наполягав на вивченні психічних процесів людини у природних умовах. Загалом, на нашу думку, поняття екологічної свідомості складне і багатогранне. Воно охоплює осмислення і оцінку людиною своїх можливостей у задоволенні потреб при взаємодії із зовнішнім світом, найперше природним оточуючим середовищем, врахування наслідків її втручання у глобальні процеси, пізнання себе як елемента екологічної системи. Екологічна свідомість – це рівень психічного відображення людиною свого екологічного буття: це її почуття, мотиви, інтереси, вчинки, дії, цінності та діяльність. Ми погоджуємось з думкою науковців про те, що найвищим продуктом, показником екологічної свідомості виступають цінності, смисли, які відображають людину у протиставленні себе оточуючому світу (Гагарин, 2001: 76–94). Саме на вивчення таких аспектів екологічної свідомості учнів і було спрямовано наше дослідження.

Методологія та методи. Одним з методологічних принципів нашого дослідження було

дотримання підходу, що вивчати екологічну свідомість учнів необхідно як сталий особистісний конструкт, наділений відповідними особистісними смислами, ціннісними орієнтаціями, емоційними станами та мотиваційною спрямованістю, що проявляються у відповідній поведінці. А тому, в центрі уваги залишається не навколишнє середовище, а саме свідомість особистості, те, що змушує її мислити, відчувати, переживати стосовно екологічності дійсності, а також сама людина у своєму життєвому середовищі. На це вказують й інші дослідники, зокрема (Шмалей, 1999). Надалі проблеми взаємодії, взаємовпливу та взаємозалежності особистості та середовища, ми будемо розглядати з позиції розвитку її екологічної свідомості, адже умовою такого розвитку є активне залучення людини у світ природи.

У експериментальному дослідженні нами використано систему психологічних методів та методик щодо виявлення особливостей сформованості складових екологічної свідомості учнів: методи спостереження, усного, письмового опитування, тестування, аналіз ставлення учнів до природи, довкілля, їх екологічної поведінки та інші. В комплексі тестових методик нами використано: «Методику діагностики міри задоволеності основних потреб» в адаптації Л.П. Журавльової та М.К. Романової (Журавльова, 2011), «Ціннісні орієнтації», А.І. Моткова та Т.О. Огневої (цит. за Мохаровська, 2019: 76) та ін.

Результати та дискусії. Завданням дослідження було проведення теоретико-експериментального аналізу особливостей сформованості екологічної свідомості в учнів закладів базової та профільної середньої освіти. Базою дослідження слугували заклади загальної середньої освіти м. Вінниці (ЗЗСО № 2, № 30). Загальна вибірка підлітків (учні 7–9-х класів) складала 203 особи, старшокласників – 201 особа.

Оскільки важливим чинником формування свідомості особистості є розвиток її мотиваційної сфери, основу якої складає система потреб, для визначення рівня вираженості потребово-мотиваційного її компоненту (екологічні потреби як власна мотивація; потреба у взаємодії з природою) нами використано «Методика діагностики міри задоволеності основних потреб» в адаптації Л.П. Журавльової та М.К. Романової. Вона давала можливість нам виявляти матеріальні потреби, потреби в безпеці, соціальні потреби, потреби у визнанні та потреби у самовираженні. Зміст методики був доповнений блоком потреб екологічного спрямування: «відчувати і розуміти навколишній Світ», «піклуватися про рослини і тварин», «досягти гармонії зі Світом» та ін.

Ще одним важливим структурним компонентом екологічної свідомості є ціннісно-смысловий компонент (екологічні цінності як частина смислової сфери особистості; ступінь інтеріоризації суспільних екологічних цінностей; екоцентрична спрямованість на світ природи). Вивчення даного компоненту у структурі екологічної свідомості особистості підліткового та юнацького віку ми здійснювали шляхом використання методики «Ціннісні орієнтації» А.І. Моткова та Т.О. Огневої. До значущих компонентів екологічної свідомості особистості ми відносимо й когнітивний компонент (особливості сприймання світу, осмислення екологічних категорій, понять, процесів і явищ, які відбуваються в ньому, екологічних пам'яті, уваги); емотивний (екологічність емоцій та аутоемпатія на рівні особистісного світу; емпатійне ставлення до соціуму; суб'єктне емоційне включення в процес взаємодії зі світом природи); конативний (екоцентрична поведінка особистості).

Основний акцент у своєму дослідженні ми робили на вивчення переважно ціннісно-смысловій сфері підлітків та старшокласників та їх екологічної спрямованості. Подібна спрямованість являє собою комплекс стійких мотивів, що зумовлені потребами і, які лежать в основі орієнтації особистості в навколишньому середовищі.

Загалом розвиток особистості підліткового та юнацького віку можна охарактеризувати через виділення основних та базових умов: психофізіологічний розвиток (психосексуальний розвиток та анатомо-фізіологічна перебудова організму), соціальна ситуація розвитку (система відносин у якій перебуває та розвивається особистість), провідна діяльність (орієнтована на міжособистісне «доросле» спілкування у підлітка та на навчально-професійну спрямованість спілкування у періоді юності), психологічні новоутворення віку (розвиток почуття дорослості, рефлексії у підлітка та формування світогляду, професійних інтересів, самосвідомості у юнаків та юнок).

При переході від підліткового до періоду юності відбуваються суттєві зміни в свідомості особистості, все більше переважає домінування суб'єктного сприйняття навколишньої дійсності. На основі цього зростає значення вчинкового та практичного компонентів взаємодії особистості з навколишнім Світом.

Підлітковий вік визначається перехідним від етапу суб'єктності до етапу об'єктності взаємодії з навколишнім середовищем і характеризується своєю непрагматичністю у ставленні до об'єктів навколишньої дійсності. Домінуючим на цьому етапі стає перцептивно-афективний компонент взаємодії з навколишнім світом, який у юнацькому віці остаточно закріплюється як основний

та базовий компонент взаємодії (Deriabo, 2003). Розвиток екологічної свідомості в учнів закладів базової та профільної середньої освіти можна охарактеризувати через їх ставлення до світу природи.

В учнів 7–9-х класів, як встановлено нами, найбільш психологічно складно формувати екологічну свідомість. У цьому віці переважає домінування об'єктивного уявлення про світ природи та максимальний прояв прагматизму по відношенню до неї. Чітко виокремлюються групи учнів, які характеризуються високо інтенсивним ставленням до світу природи і які відрізняються від більшості однолітків за характеристиками екологічної свідомості. У цей період видозмінюється суб'єктне сприйняття об'єктів зовнішнього середовища: суб'єктно спрямована діяльність змінюється на об'єктну установку по відношенню до оточуючого середовища.

При збереженні елементів суб'єктифікації на цьому етапі, вона вже не є визначальним фактором у ставленні до зовнішніх об'єктів, а інтенсивність цього ставлення є найнижчою серед всіх періодів онтогенезу. Також змінюється й сфера прояву ставлення до навколишнього середовища, а саме притаманний підлітку прагматизм реалізується в конкретних, а іноді неадекватних по відношенню до природи, вчинках.

Старші підлітки не задумуються у більшості випадків над своєю поведінкою, вчинками, не хвилюються про те, чи не зашкодять вони природі, оточуючому середовищу, іншим людям, довкіллю. Для них значущими є поведінка, вчинки, які роблять їх в очах, особливо своїх ровесників, дорослими. Адже почуття дорослості є центральним психологічним новоутворенням підліткового віку. Дорослість у підлітка асоціюється найперше з показниками, досягненнями у вольовому та фізичному розвитку. Моральний зміст поведінки в ставленні до природи, інших людей для них не є таким важливим. Таким чином, аналіз розвитку екологічної свідомості дозволяє констатувати зміну протікання включеності особистості підліткового віку у Світ природи та соціального оточення від інтенсивно непрагматичної суб'єктної взаємодії у молодшому підлітковому до більш прагматичної об'єктної, «дорослої» діяльності у старшому підлітковому віці.

Розвиток екологічної свідомості в підлітковому віці здійснюється по когнітивному та конативному каналам екологічної свідомості, реалізацію останнього, в свою чергу, можна коригувати шляхом включення потребно-мотиваційної та ціннісно-сміслової сфери у процеси екологічної діяльності особистості. Натомість, невираженим у цьому віці залишається емотивний компонент екологічної свідомості.

Для старшокласників центральним в особистісному саморозвитку стає погляд у майбутнє, вибір життєвого шляху, професійне, особистісне самовизначення. В контексті цього і формується їх ставлення до природи, навколишньої дійсності, інших людей і до самих себе. У тих юнаків та юнок, у яких смислом, цінністю у їх життєдіяльності є природа, довкілля, значно ефективніше формується й їх екологічна свідомість, і найперше, потребно-мотиваційний, ціннісно-смісловий її компоненти. Зазначене припущення підтверджено результатами нашого письмового опитування та тестування.

В результаті застосування опитувальника, що був розроблений нами на першому етапі дослідження, було зібрано і оброблено значний масив інформації. Отримані дані дозволили виділити групи досліджуваних у залежності від віку, статі, професійної спрямованості учнів. Так, результати опитування підлітків та старшокласників наведені нами в табл. 1.

Аналіз відповідей виявив, що позитивно ставляться до природи 68% підлітків та 72% старшокласників. Проте виявлено, що дещо вищий показник позитивного ставлення до природи у дівчаток та юнок, у порівнянні з хлопцями та юнаками.

Мають домашніх тварин і піклуються про них 66% учнів середніх класів та 76% старшокласників, проте дівчатка та юнки проявляють більшу любов та піклування про домашніх тварин, ніж юнаки та хлопці. Охоче перебувають на природі та милуються нею 78% учнів 7–9-х класів та 81% старшокласників.

Як видно з табл. 1, більше задоволення від спілкування з природою мають старшокласники, ніж підлітки, та особи жіночої статі, у порівнянні з чоловічою. Кожен третій старшокласник, та кожен четвертий підліток надають перевагу проведенню часу у розважальних закладах.

Виявлено достатньо високу соціальну активність підлітків та старшокласників (в середньому близько 80%) Дещо вища така активність у старшокласників, ніж у підлітків та у дівчат і юнок, у порівнянні з юнаками та хлопцями, що зумовлено особливостями їх психофізіологічного розвитку та відмінностями у все зростаючій суспільній активності.

При визначенні категорії «природа» та «ідеальна природа» учні описали їх як: 1) рослини та тварини, 2) те, що оточує та 3) те, що потребує піклування. Відсоткові значення суб'єктивних ознак даних категорій суттєво відрізняються в обох вікових групах. На питання блоку «Що для Вас є природа?» респонденти виділили: рослини, тварини (46% – підлітки, 52% – старшокласники); те, що їх оточує (38% – учнів 7–9-х класів, 42% – юнаки та юнки); те, про що необхідно піклуватися (9% – підлітки та 16% – старшокласники).

Таблиця 1

Ставлення підлітків і старшокласників до природи, оточуючого середовища (у %)

Особливості ставлень учнів	Підлітки		Старшокласники	
	дівчата	хлопці	юнки	юнаки
Прагнення до змін	79	73	82	79
Перевага спілкування з друзями	84	78	83	80
Ставлення до природи:				
Позитивне	70	67	82	76
Наявність домашніх улюбленців	68	64	80	73
Подобається перебувати на природі	83	74	84	78
Природа – це:				
Рослини, тварини	48	43	55	50
Те, що оточує	40	35	43	41
Те, що потребує піклування	14	6	19	13
Ідеальна природа:				
Чиста, гарна	47	48	56	49
Чого не торкалася людина	64	58	69	61
Визначення оточуючого середовища				
Це те, що нас оточує	54	48	70	63
Люди, тварини, рослини	53	52	64	66

За результатами дослідження встановлено, що досить низький рівень усвідомлення як у підлітків, так і старшокласників, важливості піклування, бережливого ставлення до природи. Зазначені результати свідчать про недостатній рівень сформованості в учнів уявлень про довкілля, природне та соціальне середовище і їх інтегрований вплив на здоров'я людини.

Ідеальну природу респонденти описали як чисту та гарну (48% – учні 7–9-х класів та 54% – учні 10–11-х класів); як таку, чого не торкалася людина (60% підлітків та 66% – старшокласники).

Певні відмінності виявлені нами при оцінці учнями показників, які характеризують, описують оточуюче середовище. Так, природу, оточуюче середовище учні описали через категорії «люди, рослини, тварини» та «те, що оточує». Відмінність складають, як відсоткові значення в групах досліджуваних, так і у зіставленні їх зі значеннями виявленими при описі природи. Оточуюче середовище описали, що це люди, тварини, рослини 52,5% підлітків і 65% старшокласників; як те, що їх оточує 50% підлітків та 66% старшокласників відповідно.

Загалом, у підлітків спостерігається рівномірність розвитку інтегральної емпатії впродовж усього вікового періоду. Натомість, у старшокласників простежується незначне збільшення рівня емпатійності. Суттєвих відмінностей у статевій диференціації розвитку інтегральної емпатії не прослідковується. Проте дещо вищу емпатійність схильні проявляти дівчата та юнки.

Отже, встановлено певну тенденцію у ставленнях підлітків та старшокласників до Світу, природи та Інших людей. Так, найбільш значимим для досліджуваних є Світ Інших людей. Стосунки з Іншими підлітки та старшокласники будують через власні конативні канали практичної взаємодії.

Компонентом екологічної свідомості, який ми вивчали був і ціннісно-смысловий. Дослідження ціннісної сфери особистості потребує конкретизації основних моментів проведеного дослідження. Вивчення ціннісних орієнтацій підлітків та старшокласників здійснювалося з використанням методики «Ціннісні орієнтації» та за технологією, представленою в роботі (Можаровська, 2019). Експеримент здійснювався нами за наступними етапами:

1. Визначення головних показників ціннісних орієнтацій (встановлення значимості зовнішніх (СрА) та внутрішніх (СрБ) цінностей, реалізація зовнішніх (СрВ) та внутрішніх (СрГ) цінностей).

2. Обрахунок показників конфліктності реалізації цінностей (визначення показників конфліктності реалізації зовнішніх (Кзовн = СрА – СрВ), внутрішніх (Квнут = СрБ – СрГ) та всіх цінностей (Кзовн + Квнут)).

3. Вивчення атрибуції причин реалізації цінностей (визначено домінуючі причини: зовнішні обставини (ВО), природні дані (МПД), власні зусилля (СУ); визначено показники впливу зовнішніх обставин на реалізацію зовнішніх та внутрішніх цінностей; внутрішніх причин (природні дані та власні зусилля) на реалізацію внутрішніх та зовнішніх цінностей;

окремо визначено показники впливу зовнішніх та внутрішніх причин на реалізацію всіх цінностей).

4. Додатково обраховано сумарний показник впливу внутрішніх причин на реалізацію цінностей; порівняно даний показник з показником впливу зовнішніх обставин на реалізацію цінностей (див. табл. 2).

В результаті аналізу показників міри значущості екологічних цінностей виявлено, що для старшокласників ці цінності є дещо вагомішими ($X_{\text{знач.}} = 4,56$), порівняно з підлітками ($X_{\text{знач.}} = 4,27$). Аналогічна тенденція простежується, як для юнаків, так і юнок, у порівнянні хлопцями та дівчатами (відповідно $X_{\text{знач.}} = 4,46$, $X_{\text{знач.}} = 4,68$).

В дослідженні, на основі тестування, бесід встановлено, що міра значущості екологічних цінностей для учнів з віком дещо зростає. Це є свідченням позитивного розвитку з переходом від підліткового до юнацького віку потребова-мотиваційного та ціннісно-смыслового компонентів екологічної свідомості особистості.

Показники міри реалізації екологічних цінностей, в порівнянні з показниками їх значущості, в учнів є дещо нижчими і становлять у підлітків $X_{\text{реаліз.}} = 3,28$, у старшокласників – $X_{\text{реаліз.}} = 4,30$. У юнацькому віці показники реалізації екологічних цінностей вищі ніж у підлітків майже на 30%. Це свідчить про

суттєве зростання при переході від підліткового до юнацького віку мотиваційної та вольової складової екологічної свідомості. Виявлені також і статеві відмінності у показниках реалізації екологічних цінностей учнів. Так, у дівчат і юнок, у порівнянні з хлопцями та юнаками, значно вищі значення цих показників. Це є свідченням більш високого темпу як їх психофізіологічного розвитку, так і соціального розвитку, більш активної участі учениць, у порівнянні з хлопцями та юнаками, у процесах соціалізації та екологізації.

Цікавим у науковому плані було вивчення показників конфліктності реалізованості екологічних цінностей у досліджуваних групах. Нами встановлено, що у підлітків цей показник вищий ($X_{\text{конфл.}} = 0,31$), у порівнянні з старшокласниками ($X_{\text{конфл.}} = 0,19$). Аналіз конфліктності цінностей в учениць 7–11-х класів, з віком поступово зменшується від $X_{\text{конфл.}} = 0$, у підлітковому віці до $X_{\text{конфл.}} = 0,19$ – в старшому шкільному віці. Пік конфліктності цінностей у хлопців-підлітків припадає на кризу 13 років і суттєво знижується в старшому шкільному віці. Це зумовлено, насамперед, особливостями психофізіологічного, вікового розвитку особистості в цьому періоді.

Аналізуючи результати дослідження загальної вибірки учнів, ми дійшли висновку про достатньо високі показники міри значущості

Таблиця 2

Міри значущості, реалізації та конфліктності здійснення екологічних цінностей у підлітковому та юнацькому віці (у балах)

Категорія учнів		Показники екологічних цінностей	Значення показників екологічних цінностей
Підлітки	Хлопці	$X_{\text{знач.}}$	4,25
		$X_{\text{реаліз.}}$	3,26
		$X_{\text{конфл.}}$	0,31
	Дівчата	$X_{\text{знач.}}$	4,29
		$X_{\text{реаліз.}}$	3,29
		$X_{\text{конфл.}}$	0,32
	Увесь загал	$X_{\text{знач.}}$	4,27
		$X_{\text{реаліз.}}$	3,28
		$X_{\text{конфл.}}$	0,31
Старшокласники	Юнаки	$X_{\text{знач.}}$	4,46
		$X_{\text{реаліз.}}$	4,20
		$X_{\text{конфл.}}$	0,19
	Юнки	$X_{\text{знач.}}$	4,68
		$X_{\text{реаліз.}}$	4,40
		$X_{\text{конфл.}}$	0,17
	Увесь загал	$X_{\text{знач.}}$	4,56
		$X_{\text{реаліз.}}$	4,30
		$X_{\text{конфл.}}$	0,19

Примітка: $X_{\text{знач.}}$ – міра значущості цінностей; $X_{\text{реаліз.}}$ – міра їх реалізації; $X_{\text{конфл.}}$ – конфліктність реалізованості цінностей.

Таблиця 3

Особливості атрибуції причин реалізації екологічних цінностей у підлітків та старшокласників (у балах)

Категорія учнів	Причини реалізації екологічних цінностей	Показники атрибуції причин реалізації:
Хлопці	ЗО	4,5
	ВПД	4,8
	ВЗ	4,0
Дівчата	ЗО	4,8
	ВПД	4,5
	ВЗ	4,1
Загалом	ЗО	4,65
	ВПД	4,65
	ВЗ	4,05
Юнаки	ЗО	4,4
	ВПД	4,3
	ВЗ	4,5
Юнки	ЗО	4,6
	ВПД	4,25
	ВЗ	4,4
Загалом	ЗО	4,5
	ВПД	4,3
	ВЗ	4,4

Примітка: ЗО – зовнішні обставини; ВПД – власні природні дані; ВЗ – власні зусилля.

та реалізації екологічних цінностей і порівняно високу конфліктність їх реалізованості в підлітковому віці. Спостерігається тенденція до зниження конфліктності реалізованості та збільшення вірогідності реалізації екологічних цінностей в онтогенезі при переході від підліткового до юнацького віку.

Вивчаючи атрибуцію чинників реалізації екологічних цінностей в учнів, встановлено, що найбільше посилення на здійснення екологічно значущої діяльності підлітки та старшокласники роблять на зовнішні обставини та власні природні сили (див. табл. 3).

Причому, у дівчат та юнок показник покладання на зовнішні обставини значно вищий (відповідно ЗО = 4,8 балів та ЗО = 4,6 балів), у порівнянні з хлопцями та юнаками (відповідно ЗО = 4,5 бали, ЗО = 4,4 бали). Найвищого значення надають зовнішнім обставинам у реалізації екологічних цінностей учні підліткового віку.

Атрибуція власних природних даних представлена найвищими показниками впродовж підліткового віку. З дорослішанням учні все більше усвідомлюють роль особистісного фактору у реалізації екологічних цінностей особистості. Так у старшокласників, у юнаків та юнок, зазначені показники досягають рівнів відповідно ВПД = 4,3; ВПДв = 4,25. При цьому суттєво зростають з віком показники атрибуції власних зусиль учнів у досягненні екологічних цінностей (ВЗпідл. = 4,05; ВЗстаршкл. = 4,4).

Загалом по мірі включення підлітків у екологічно суспільно-значущу діяльність у підлітків закладаються основи розуміння світу, ролі природного чинника у створенні умов для повноцінного розвитку особистості та індивідуальних ресурсів людини щодо позитивного впливу на довкілля, природне середовище, зміну власного світу.

За результатами дослідження виявлено суттєві відмінності в рівнях екологічної свідомості у старшокласників з різною професійною спрямованістю. Так, в учнів, які мають спрямованість особистості на природу і які планують у майбутньому навчатись у закладах вищої освіти (ЗВО) природничого напрямку (аграрні, лісничі, екологічні тощо), позитивна спрямованість на природу виявлена у 98% опитаних, показник міри значущості екологічних цінностей Хзнач. становив 4,92. Значно нижчі такі показники у старшокласників, які планують вступати відповідно в технічні (64%, Хзнач. = 4,42), економічні (62%, Хзнач. = 4,44) ЗВО. За результатами бесід, інтерв'ю із старшокласниками встановлено, що для юнаків та юнок, які планують працювати у майбутньому фахівцями економічного, інженерного напрямку значущість спілкування з природою, довкіллям не є актуальною особистісною потребою, їх у більшій мірі захоплює спілкування в системі «людина – знакова система» та «людина – техніка». Достовірність відмінностей

у показниках розвитку екологічної свідомості різних категорій учнів перевірялась нами шляхом використання t-критерію Стьюдента і знаходилась в межах $0,01 \leq p \leq 0,05$.

Висновки. За результатами теоретико-експериментального дослідження встановлено, що екологічна свідомість особистості є складним її психологічним новоутворенням і представляє єдність та взаємозв'язок таких її компонентів як когнітивного, потребово-мотиваційного, ціннісно-смыслового, емотивного та конативного.

Експериментально виявлено, що рівні розвитку та зміст компонентів екологічної свідомості учнів детермінуються їх віковими, статевими

відмінностями та особливостями професійної спрямованості особистості. Найбільші проблеми з розвитком екологічної свідомості учнів в освітньому процесі виявлені з формуванням їх ціннісно-смыслового та потребово-мотиваційного компонентів. Особливої уваги науковців та практиків потребує процес формування екологічної свідомості особистості у підлітковому віці.

Предметом подальших наукових пошуків може стати дослідження рівня сформованості екологічної свідомості у студентів ЗВО та розробка і експериментальна апробація програми корекції екологічної свідомості учнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії особистості зрілого віку. Психологічні перспективи. *Спеціальний випуск. Психологічні виміри українського соціокультурного простору*. Київ, 2011. С. 12–19.
2. Вернік О. Л. Психологічні особливості образу довкілля в свідомості підлітків : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 196 с.
3. Гагарин А. В. Воспитание природой. Москва : МГППИ, 2001. 201 с.
4. Можаровська Т. В. Психологічні особливості розвитку екологічної свідомості підлітків з деструктивних сімей : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 ; ПНПУ. Одеса, 2019. 216 с.
5. Шмалей С. В. Екологічна особистість. Київ : Бібліотека офіційних документів, 2005. С. 203–204.
6. Deriabo S. Culture. Ecologie. Pedagogical Process. Daugavpils : Saule, 2003. С. 18–19.

REFERENCES:

1. Zhuravlova, L. P. (2011). Diagnostyka empatii osobystosti zriloho viku [Diagnosis of mature personality empathy]. *Psykhologichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk. Psykhologichni vymiry ukrainskoho sotsiokulturnoho prostoru*. Kyiv, 12–19 [in Ukrainian].
2. Vernik O. L. (2004) *Psykhologichni osoblyvosti obrazu dovkillia v svidomosti pidlitkiv* [Psychological features of the image of the environment in the minds of adolescents]. *Dysertatsiya kandydata psykhologichnykh nauk: 19.00.07. In-t psykhologii im. H. S. Kostiuca APN Ukrainy.* – Kyiv. [in Ukrainian].
3. Naharyn A. V. (2001) *Vospytanye pryrodoy* [Education by nature]. Moskva : Moskovskiy gorodskoy psikhologo-pedagogicheskiiy institut [in Russian].
4. Mozharovska T. V. (2019). *Psykhologichni osoblyvosti rozvytku ekolohichnoi svidomosti pidlitkiv z destruktivnykh simei* [Psychological features of the development of ecological consciousness of adolescents from destructive families]: *Dysertatsiya kandydata psykhologichnykh nauk: 19.00.07. PNP. Odesa* [in Ukrainian].
5. Shmalei S. V. (2005) *Ekolohichna osobystist* [Ecological personality]. Kyiv : Biblioteka ofitsiinykh dokumentiv [in Ukrainian].
6. Deriabo S. (2013) *Culture. Ecologie. Pedagogical Process. Daugavpils : Saule*, S. 18–19.

*Стаття надійшла до редакції 21.01.2022.
The article was received 21 January 2022.*